

УДК 329.12

Ідеї лібералізму в суспільно-політичному дискурсі Володимира Вернадського

Тетяна Бевз,

доктор історичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті відстежується процес осмислення Володимиром Вернадським ідей лібералізму. Відзначається, що вчений стояв біля витоків політичної організації російських лібералів на початку ХХ століття. Досліджується участь В. Вернадського в організації і діяльності „Союзу osvобождення”, Союзу земців-конституціоналістів, Академічного союзу, Бюро земських з'їздів. Особлива увага зосереджується на діяльності В. Вернадського як члена Конституційно-демократичної партії. Аналізуються праці вченого, в яких викладено засади лібералізму.

Ключові слова: лібералізм, ліберальна ідеологія, В. Вернадський, Конституційно-демократична партія.

The article concerns the process of adoption and perception of liberal ideas by famous scientist V. Vernadsky. It is mentioned that V. Vernadsky was behind the political organization of Russian liberals in the beginning of the twentieth century. His participation in organization and activity of 'The Union of Freedom', the Union of zemtsy-constitutionalists, the Academic Union, the Bureau of Zemsky Congress is examined. Particular attention is paid to his activity as a member of Constitutional and Democratic Party. Scientist's theoretical works regarding the basis of liberalism are analyzed.

Keywords: liberalism, liberal ideology, V. Vernadsky, Constitutional and Democratic Party.

Прагнення до свободи властиве кожному суспільству. Гідне життя людини неможливе без свободи висловлювати свою думку, об'єднуватися

в групи і партії для захисту своїх інтересів, організувати своє суспільне й економічне життя так, як їй вигідно. Звичайно, коли це не порушує суспільної гармонії.

Користуватися свободою – означає працювати за своїми природними схильностями та уподобаннями, вільно продавати продукт своєї діяльності і залишати собі винагороду за свою працю.

Ідеологією і політичною програмою вільної людини є лібералізм. Його початковими вимогами були віротерпимість і релігійні свободи, конституціоналізм і права людини, що, у свою чергу, дало величезний імпульс розвитку теорії і практики економічної свободи.

Вчений економіст Л. фон Мізес (1881 – 1973 рр.), з працями якого у нашій країні раніше була ознайомлена лише обмежена група „допущених” фахівців, писав: „Лібералізм – система поглядів на поведінку людей на цьому світі. Зрештою, лібералізм не має жодної іншої мети, окрім як підвищення матеріального добробуту людей, і не стосується їхніх внутрішніх, духовних і метафізичних потреб. Він не обіцяє людям щастя і заспокоєння, а лише максимально повне задоволення тих бажань, які можуть бути здійснені за рахунок взаємодії з предметами матеріального світу” [6, с. 11].

Ідеологія лібералізму захоплювала багатьох видатних особистостей. Ще в юності значний інтерес до нього проявив і В. Вернадський. На його переконання, необхідною умовою реформування соціально-економічних умов у Росії мало бути формування „суспільного розуміння”: „Це розуміння має бути створене, до нього мають бути спрямовані всі наші сили. Розуміння того, як має бути влаштоване життя людини, і того, до яких наслідків і з яких принципів виходять заходи стосовно людини, які пропонуються чи здійснюються щодо неї” [2, с. 225].

В. Вернадський зазначав, що „наявність в країні свободи висловлення критичної думки і прощарку суспільно-активних людей могла б призвести до існування найважливішого чинника соціального життя суспільства – громадської думки”. Однак, „розглядаючи умови, які існують в Росії, ми бачимо, що в ній немає ні громадської думки, ні суспільного розуміння. Очевидно, що в ній і не може бути правильної діяльності уряду і справжньої боротьби з ним громадян, що розуміють, якою має бути діяльність уряду” [2, с. 226].

1893 року В. Вернадський сформулював один з головних принципів лібералізму: „Для мене умова правильності урядової діяльності виходить з того, що: 1) держава існує для громадян, а не громадяни для держави; 2) уряд, який би він не був – монархічний чи республіканський, є лише ставлеником громадян і повинен, отже, постійно діяти за їх участю та під їх контролем. Очевидно, така діяльність можлива лише при існуванні в країні суспільного розуміння” [2, с. 227].

В. Вернадський викладав і своє розуміння природи майбутнього російської держави: „Ми поставлені в тяжке становище, у нас зав’язаний

рот, заткнуті вуха, ми майже не маємо можливості впливати на вчинки тієї держави, громадянами якої ми є, не можемо сповідувати віри, яка нам дорога, й інше, але й є характерний бік в нашому житті – це те, що для нас особливо дороге, що нам особливо близьке й красиве, той ідеал свободи, який для наших західних сусідів є не предметом бажання, а предметом володіння. В нашому російському житті особливо зрозуміла його краса, гармонія і сила” [2, с. 219].

Розкриваючи сутність земської діяльності, В. Вернадський у листі до дружини писав: „На мене завжди земське зібрання справляє враження тим, що я в цей час відчуваю стукіт сірого – але найосновнішого поточного життя країни. Я відчуваю спадкову історичну пасивну силу, з якої, зрештою, виливаються нові форми життя, і уловлюю стукіт несвідомих і малооформлених його течій. Що з них виллється у майбутньому – багато в чому справа випадку” [8, с. 198].

В університеті В. Вернадський став членом своєрідного студентського товариства, до якого належав і друг його дитинства А. Корнілов, а також такі згодом відомі вчені, як брати Сергій і Федір Ольденбурги, Д. Шаховський, І. Гревс та інші. Це було справжнє братство, головними принципами якого були чесність, дружба, взаємодопомога. Професійні інтереси членів братства були різними – історія, філософія, література, природознавство. Але це їх не роз’єднувало, а взаємозбагачувало. Вірність братству вони пронесли до кінця своїх днів.

Є підстави стверджувати, що В. Вернадський стояв біля витоків політичної організації російських лібералів початку ХХ століття. 1899 року він став членом московського гуртка „Бесіда”, а у 1903 - 1905 роках брав участь в організації „Союзу освободження”, Союзу земців-конституціоналістів, Академічного союзу, Бюро земських з’їздів.

Земський опозиційний рух у тому вигляді, в якому він з’явився на суспільній арені після реформування місцевого управління 1864 року, впливав з дворянського лібералізму дореформеної пори. Падіння кріпосного права та проведення земської реформи посилили енергію ліберально налаштованого дворянства, яке могло використовувати трибуну земств для популяризації своїх ідей.

Основні положення дворянського лібералізму було сформульовано ще в дореформений період, але впровадження в життя буржуазних реформ, що змінювали соціально-економічні і частково політичні обставини, не могло не відбитися на тактичних і програмових засадах лібералів. Це проявилось в різних галузях: 1) теоретичній – це, передусім, роздуми про форму правління в державі, про поєднання самодержавства з децентралізацією місцевого управління чи відносною самостійністю самоврядування на місцях; 2) політичній – визнання необхідності політичних реформ (гарантування свободи слова, гласності, скасування системи тілесних покарань, ліквідація поліцейського диктату, послаблення цензурних утисків тощо), обмеження правлячої бюрократії всестановим

представництвом у місцевому самоврядуванні; 3) економічній – забезпечення свободи видів діяльності, які сприятимуть нарощуванню об'єктів приватної власності, вирішення аграрного питання, створення сприятливих умов для приватного підприємництва, підтримка усіх видів соціально зорієнтованих підприємств, удосконалення податкової системи.

Усі ці вимоги (в їх поміркованому варіанті висловлювалися більшістю ліберально-дворянської опозиції, а в більш радикальному – нечисленною групою ліволіберальних земських діячів) закладали теоретичний, політичний і економічний фундамент, на якому вибудовувалася програма земського ліберально-демократичного руху, до якого належав і В. Вернадський.

Земства того часу зумовили появу такого інституту, як вибори. Виборчі комісії створювалися для вирішення спірних питань, давали можливість проявити добродійність. У Тамбовському земстві висувався В. Вернадський, здобувши популярність під час боротьби з голодом. Його обрали гласним Моршанського повіту і почесним мировим суддею. Незабаром він був обраний гласним губернських Тамбовських земських зборів.

Слід зазначити, що в 1890-х роках всього в Росії обиралися біля 1100 губернських гласних. Діяльність у земстві викликала у В. Вернадського глибокі переживання і ще глибші розчарування. Не випадково у щоденнику в квітні 1900 року з'являється такий запис: „Життя в Росії не дає найменшої можливості для розвитку легальної громадської діяльності, воно викликає або революційну бойову діяльність опозиційних елементів, або вихід їх з громадської діяльності в інші сфери – в науку, мистецтво, в капіталістичну сферу”.

Наприкінці 1900 року В. Вернадський записав: „Політична роль земства поступово згладжується, і сама ідея самоврядності виявляється несумісною з державною бюрократичною машиною”.

Під впливом розмови з Ф. Родичевим, майбутнім діячем конституційно-демократичної партії, В. Вернадський записав у щоденнику 8 жовтня 1890 року: „Ліберали, приймаючи політичну програму, забувають про те, що якщо вони бажають виступити як політична партія, то повинні мати ясну програму зовнішньої політики і чітке уявлення про традиційні цілі Російської держави” [2, с. 211].

1902 року група лібералів заснувала за кордоном журнал „Освобождение”, редактором якого став П. Струве. Вони мали за мету шляхом „мирної і легальної діяльності” добитися від уряду свободи преси, зборів, спілок, рівності всіх перед законом тощо.

Влітку 1903 року В. Вернадський взяв участь в зборах російських лібералів у Швейцарії. Підсумком їх роботи стало заснування нелегального „Союза освобождения”.

25 - 28 березня 1905 року в Петербурзі зібрався установчий з'їзд Академічного союзу, керівну роль в організації якого відіграв

В. Вернадський. Ще в грудні 1904 року він виступив з яскравою публіцистичною статтею в газеті „Наши дни”, в якій, зокрема, писав: „З'їзди земців, адвокатів, міських представників проклали дорогу, по якій повинні пройти професори, якщо вони хочуть, щоби потреби їх були почуті, щоб університетські порядки були поліпшені” [3, с. 29]. Він наголошував: „Ми живемо у відповідальний і тяжкий час. З невблаганною ясністю перед мислячими російськими людьми розкрилися виразки і хвороби рідної землі. Пристрасно і гаряче, всіма фібрами душі шукається вихід із заплутаного, серйозного становища. Цей вихід може бути знайдений лише тоді, коли в творчій державній роботі стануть брати участь всі живі сили країни, коли кожна російська людина усвідомить громадянський обов'язок, який лежить на ній в цей відповідальний історичний момент” [3, с. 30].

У квітні 1905 року В. Вернадський виступив на нараді земських діячів у Москві, де обговорювалося аграрне питання, а в травні в статті „Стосовно розгрому”, написаній під враженням загибелі російського флоту в ході російсько-японської війни (Цусіма), проголосив конституційну ідею негайного скликання вільно обраних народних представників, які „повинні реформувати центральну державну владу, вирішити питання про війну і мир” [3, с. 34].

Є усі підстави стверджувати, що попередниками партії кадетів стали дві ліберальні організації – „Союз освободения” і Союз земців-конституціоналістів. Організаційно конституційно-демократична партія оформилася в період найвищого піднесення революції 1905 – 1907 років.

Після розстрілу демонстрації в Санкт-Петербурзі та початку революції 9 січня 1905 року, програма „Союза освобождения” радикалізувалася. Ще більше підкреслювалася важливість встановлення політичних свобод та демократії, рівності усіх громадян, скасування станової нерівності. Товариство виступало за самоврядування та культурне самовизначення. Важливим пунктом програми була вимога до уряду розпочати реформи. 1906 року багатьма з цих програмних пунктів скористалася новостворена Конституційно-демократична партія (партія кадетів), яка виступала за конституційну і парламентську монархію.

Окрема увага у партійній програмі приділялася проблемі місцевого самоврядування. Окрім забезпечення основних прав і свобод людини, партія вимагала скасувати смертну кару, гарантувати свободу робітничих зібрань і союзів. Кадети захищали принцип приватної власності, домагалися запровадження в країні правового ладу, парламентської системи.

Конституційно-демократична партія, або Партія народної свободи (друга назва) представляла лівий фланг російського лібералізму. Кадетів ще шанобливо називали „професорською партією”, маючи на увазі високий освітній і культурний рівень рядових членів і яскраве сузір'я імен в керівництві партії. Професори, вчителі гімназій, адвокати, лікарі, журналісти, земські і міські службовці – такий був типовий набір професій

для кадета. Конституційні демократи запропонували Росії конституційні рішення і ліберальні цінності, що давно утвердилися в парламентських державах. Проте ці цінності та ідеали виявилися незатребуваними, що стало трагедією російського лібералізму.

Ядром політичної доктрини кадетів була ідея державності. Соціальну базу партії становили ліберально-поміщицькі прошарки та інтелігенція. Її політична лінія визначалася Центральним комітетом. Третину його складу становили професори і юристи. До Центрального комітету входив і В. Вернадський. Керівником партії був історик П. Мілюков. Йому належала головна роль у виробленні програми і тактики партії.

Слід наголосити, що в партії існувати певні розбіжності у визначені стратегічної лінії. Так, праві кадети за своїми поглядами наближались до октябристів – „Союзу 17 октября”, а центр, до якого належав і лідер партії, вважав за доцільне добиватися поступок від царизму, використовувати рух народних мас для ефективнішого тиску на нього. „Доповнюючи одне одного, – пригадували учасники партійного центру, – ми зазвичай встигали виробити компромісні рішення і примирити в ньому досить різномірні партійні елементи” [5, с. 6 - 7].

Про свою причетність до створення партії кадетів і участь в ній В. Вернадський згадував: „Став кадетом, з одного боку, непомітно, життєво через Братство, „Союз освобождения”, земське дружнє середовище. З цих хорій виросла моя партійність кадетська – непомітно, побутовим шляхом” [7, с. 152].

В. Вернадський був обраний членом ЦК. Його близький друг по „Братству”, історик А. Корнілов, що очолював Секретаріат ЦК, згадував: „Будинок Вернадських в цей час став у Москві всім відомим пунктом. Власне у них в будинку зосереджувалися і секретаріат міського комітету, і свого роду центр в частині всіляких університетських справ і питань” [1, с. 91].

На перших чотирьох з'їздах Конституційно-демократичної партії (четвертий працював 24 - 28 вересня 1906 року) В. Вернадський тричі включався в різні комісії і один раз (6 травня 1906 року) виступав з доповіддю на пленарному засіданні ЦК. На II з'їзді, що відбувся в січні 1906 року, було прийнято рішення про доповнення до основної назви партії – конституційно-демократична – слів: партія „народної свободи”.

Головною метою кадети проголосили запровадження в країні демократичної конституції. Необмежена монархія, згідно з їх програмою, мала бути замінена парламентським демократичним ладом (кадети обходили питання про те, чи буде це монархія, а чи республіка, але ідеалом їх була конституційна монархія англійського типу). Вони виступали за поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, за створення відповідального перед Державною думою уряду, за докорінну реформу місцевого самоврядування і суду, за загальне виборче право, свободу слова,

друку, зборів, союзів, за суворе дотримання „громадянських і політичних прав особи”.

Центральний комітет партії складався з двох відділів: Петербурзького і Московського. Петербурзький відділ переймався подальшою розробкою програми, законопроектів для внесення до Державної Думи, здійснював керівництво думською фракцією. Функціями Московського відділу були видавнича діяльність та організація агітаційної роботи. На місцях створювалися губернські комітети, які обиралися терміном на рік губернським з'їздом партії кадетів. Під патронажем губернських комітетів створювалися міські, повітові й сільські комітети партії „народної свободи”. У жовтні – грудні 1905 року було організовано 72 кадетські організації. Основна маса місцевих організацій утворилася в період виборчої кампанії до I Державної Думи.

У січні – квітні 1906 року налічувалося вже 274 кадетські комітети, а до 1907 року – понад 300. Загальна чисельність партії в 1905 – 1907 роках коливалася в межах 50 – 60 тисяч осіб. Після поразки революції 1905 – 1907 років відбувається скорочення кількості місцевих організацій партії. Вже у січні 1908 року чисельність партії не перевищувала 25 – 30 тисяч осіб, а в 1912 – 1913 роках – 10 тисяч.

Після Лютневої революції 1917 року розпочинається процес відродження місцевих комітетів партії. Однак після жовтневих подій 1917 року і розгону Установчих зборів партія була заборонена.

Треба зазначити, що партійна діяльність і політична позиція В. Вернадського у роки діяльності кадетів більше проявилася не у промовах на з'їздах і засіданнях, а на сторінках періодичних видань. Досить актуально звучать слова В. Вернадського у статті „Три рішення” (19 березня 1906 року): „У справді велику і відповідальну хвилину народного життя виявилися три відповіді на питання про обов'язки і норми поведінки окремого російського громадянина. Одна відповідь вимагає від нього енергійного і безумовного придушення всього визвольного руху. Друга – накладає на нього обов'язок участі в збройній боротьбі з урядовою машиною старої держави. Нарешті третя приводить до енергійної роботи над політичними організаціями народу, до роботи в політичних партіях. Тільки ця третя відповідь виключає можливість виснаження народних сил, тобто державну загибель, яка існує при перемозі як ідеологів минулого, так і мрійників майбутнього” [4, с. 47].

У березні 1906 року у статті „Російське життя і позапартійні” він писав: „Найправильнішим і наймирнішим шляхом до припинення кризи, яку переживає наша Батьківщина, є організація політичних партій і політична організація народу. Йдучи цим шляхом, ми готуємо нову, молоду Росію; Росію, яка народжується на наших очах, велике майбутнє якої нам так близьке і дороге. Вперше в історії велика політична партія, що не має класового характеру, проголошує так послідовно і рішуче ідеї політичної рівності і соціальної справедливості, як це робить Конституційно-

демократична партія. Нам першим доводиться створювати демократичний лад, який забезпечує свободу особи в її сучасному розумінні у величезній державі, яка обіймає 1/7 частину земної суші, різної за складом і за культурою” [3, с. 65].

Підсумовуючи, слід зазначити, що ідеї лібералізму посідали значне місце в житті і поглядах В. Вернадського. Будучи членом московського гуртка „Бесіда”, організацій „Союз освобождения”, Союз земців-конституціоналістів, Академічний союз, Бюро земських з’їздів, членом кадетської партії, вчений пропагував ідеї лібералізму. Особливо яскраво це проявилось в публіцистичних статтях 1906 - 1916 років. Однак є всі підстави стверджувати, що В. Вернадський так і не став професійним політиком, це не було його бажанням. Науковий пошук завжди був пріоритетом у діяльності першого президента Української академії наук.

Література:

1. **Аксенов Г. П.** Сила братства // Природа. – 1988. – №3.
2. **Вернадский В. И.** Основой жизни - искание истины // Новый мир. – 1988. – №3.
3. **Вернадский В. И.** Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995.
4. **Вернадский В. И.** Три решения // Слово. – 1990. – №2.
5. **Думова Н.** Кончилось ваше время... – М.: Политиздат, 1990.
6. **Мизес Л.** Либерализм в классической традиции: Пер. с англ. – М.: „Начала-Пресс”, 1994.
7. **Мочалов И. И.** В. И. Вернадський. – М.: Наука, 1982.
8. Страницы автобиографии В. Вернадського. – М.: Наука, 1981.